

Klasik antikite kültürünün Orta Çağ Anadolu Türk uygarlığının sağlık, kültür, inanç alanlarına etkisi: defne ve mersin örneği

The effect of classic antique culture on health, culture, and belief of medieval Anatolian Turkish civilization: the case of defne and mersin

Hüseyin DOĞAN¹, Meltem DOĞAN^{2,3*}, Nermin ERSOY⁴

¹ Tarih, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye.

husevindahiddogan@gmail.com

² Tıp Tarihi ve Etik, Sağlık Bilimler Enstitüsü, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye.

³ İlk ve Acil Yardım, İstanbul Şişli Meslek Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye.

meltem.dgn5@gmail.com

⁴ Tıp Tarihi ve Etik, Tıp Fakültesi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli, Türkiye.

nerminersov@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 27.02.2023

Bölüm/Section: Sağlık Bilimleri/Tıp Tarihi ve Etik

Kabul Tarihi/Accepted: 30.03.2023

Araştırma Makalesi/Research Article

Özet

Türklerin XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından hemen önce Bizans, Hristiyanlığın güç kazanmasına bağlı olarak çok tanrılı klasik antikite kültürü ile arasındaki bağı koparmıştı. Ancak adı geçen kültüre ait yazılı eserler önce Enûşirvân (ö. 579), ardından da Abbâsî halifelerinin teşvik ve destekleri ile sırasıyla Cündişâpûr ve Bağdat'ta Süryanice, Pehlevice ve Arapçaya tercüme edilmiş ve bu kültüre ait tıp, felsefe, astronomi, botanik, zooloji gibi disiplinlerdeki bilgi birikimi Anadolu'nun güney ve doğusundaki uygarlıklarca da bilinir olmuştu. XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yükselen Türk uygarlığında Türkçe eserler ortaya çıkmaya başlamış ve çeşitli disiplinlerde eserler kaleme alan Türk bilim insanları da söz konusu tercüme eserlerden yoğun biçimde faydalanmışlardır. Bu çalışmada Antik Çağ ve Orta Çağ Döneminde Anadolu'da etkili olmuş Yunan, Roma ve Türk uygarlığı yazınlarında bahsi geçen bitkilerden, kullanım çeşitliği bağlamında en zengin olanlar arasından iki takson örnek olarak belirlenmiş ve taksonların özelinde söz konusu uygarlıklar arasındaki etkileşimin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Örnek olarak seçilen taksonlar, Anadolu'da doğal olarak yayılmış gösteren defne (*Laurus nobilis*) ve mersin (*Myrtus communis*) olup, bu bitkilerin ilgili uygarlıkların yazınlarında yer aldığı şekliyle sağlık, kültür ve inanç bağlamında kullanımları araştırılmıştır. Bulgularımıza göre, iki bitkinin adı geçen uygarlıklarda sağlık alanında kullanımları büyük oranda benzeşmekte iken, inanç ve kültür sahalarındaki etkileşimin sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bitkilerin kullanım yoğunluklarının uygarlıkların genel karakteristikleri ile örtüştüğü de görülmüştür. Buna göre, defne ve mersin, Antik Yunan'da ibadet ve spor müsabakalarında kullanımı ile öne çıkarken, militarist bir yapıda olan Antik Roma'da savaşla özdeşleşmiş, pragmatist yönü ağır basan klasik bir Orta Çağ medeniyeti olan Anadolu Türk uygarlığında ise neredeyse tamamı ile sağlık alanında kullanımı ile özelleşmiştir.

Anahtar kelimeler: Defne, Mersin, bitki tarihi, tıp tarihi.

Abstract

Before the Turks began to settle in Anatolia in the early 11th century, Byzantium had severed its ties with the polytheistic classical antiquity culture due to the strengthening of Christianity. However, the written works belonging to the

* Yazışılan yazar/Corresponding author: Meltem DOĞAN

¹ orcid.org/0000-0003-4290-5062; ^{2,3} orcid.org/0000-0003-2186-744X; ⁴ orcid.org/0000-0002-1292-3318

DOI: <https://doi.org/10.56723/dyad.1257245>

aforementioned culture were translated into Syriac, Pahlavi, and Arabic in Gondishapur University and the Grand Library of Baghdad, respectively, with the encouragement and support of Khosrow I (d. 579) and then Abbasid caliphs. In this way, his knowledge in disciplines such as medicine, philosophy, astronomy, botany, and zoology belonging to the culture of classical antiquity became known to the civilizations in the south and east of Anatolia. Turkish works began to appear in the rising Turkish civilization in Anatolia from the 13th century, and Turkish scientists who wrote works in various disciplines also benefited heavily from these translated works. In this study, among the plants mentioned in the literature of Greek, Roman, and Turkish civilizations that were influential in Turkey in Antiquity and the Middle Ages, two taxa were determined as examples among the richest in terms of usage diversity, and it was aimed to reveal the interaction between the mentioned civilizations in particular. The taxa chosen as an example are laurel (*Laurus nobilis*) and myrtle (*Myrtus communis*), which naturally spread in Anatolia, and the uses of these plants in the context of health, culture, and belief were investigated as in the literature of the relevant civilizations. According to our findings, while the use of the two plants in the field of health in the mentioned civilizations is largely similar, it has been determined that the interaction in the fields of belief and culture is limited. It has also been observed that the intensity of the use of plants coincides with the general characteristics of civilizations. Accordingly, while laurel and myrtle stood out in Ancient Greece for their use in worship and sports competitions, they were almost entirely used in the field of health in Anatolian Turkish civilization, which was a classical medieval civilization with a pragmatist aspect, identified with war in Ancient Rome, which had a militaristic structure.

Keywords: *Laurus Nobilis*, *Myrtus Communis*, history of plants, history of medicine.

1. Giriş

Bitkilerin insan uygarlığındaki yeri, insanoğlunun doğayı algılama ve aktarma çabası ile paralel bir gelişim göstermiştir. Bitkiler, yoğunluğu değişken olmakla birlikte, tarih, tıp, inanç, kültür, yemek, güzel sanatlar gibi disiplinlere ait metinlerde tanımlanmış, fayda ve zararları ele alınmış, geleceğe dair öngörülerde bulunmak için kullanılmış, mutfak değerlerinden bahsedilmiş, güzelliği yahut çirkinliği betimlemek için başvurulmuş, yer yer de onlara kutsiyet atfedilmiştir.

Bu türden bitkilere muayyen bir uygarlıkta özel önem atfedilmesi iki farklı biçimde tezahür etmektedir. Bunların ilki yara iyileştirici olması, besin ve dolayısıyla ekonomik değerinin yüksek olması, yapı ya da eşya yapımında kullanmaya elverişli olması gibi somut kullanım alanlarında kendini göstermektedir. Diğeri ise bitkinin genel karakteristiğinin figüratif bir çerçeveye oturtulması ile bağlantılıdır. Bu çerçevede, örneğin bitkinin somut bir özelliği olan her dem yeşil olma özelliği, ölümsüzlük, aşkın sonsuzluğu, canlılık gibi soyut kavramlarla bağdaştırılarak önem kazanmıştır. Sözel gelişimi buğday gıda değeri, belesân iktisadî değeri ile kültürel bir arka plana kavuşmuşken, bazı bitkiler gıda ve iktisadî değerlerinin yanı sıra somut karakterlerinin soyut bir anlam kazanması ile de öne çıkmışlardır. Antik Yunan ve Roma uygarlıklarında söz konusu olduğunda ikinci gruba giren bitkilerden en önemlileri defne ve mersindir. Defne ve mersine iki uygarlıkta da özel önem atfedilmiş, şehirlerin ya da devletlerin kurulması, sosyal buhran zamanlarının atlatılması, zorlu bir düşmanın mağlup edilmesi gibi uygarlıkların önemli tarihsel süreçlerinde simgesel olarak rol oynayıcı bir konuma sahip olmuşlardır.

Bitkilerin bu simgesel konumlarını ise bir ölçüde cari tasnif biçimine borçludur. Modern canlı sınıflandırmasında defne ve mersin birbirlerinden uzak hiyerarşi ağaçları altında gösterilmektedir. Ancak gerek Antik Çağ gerekse Orta Çağ'ın canlıları sınıflandırma sistemleri arasında, bitkilerin kokularının, çiçeklerinin ya da meyvelerinin benzerliğinin yanı sıra, habitusa dayalı tasnif de görülmektedir. Habitusa dayalı tasnife göre çalı sınıfı altında gösterilen defne ve mersin, bir dizi ortak özelliği paylaşmaktadır. Bu özelliklerin en önemlileri ise iki bitkinin de parlak yeşil yapraklara sahip olmaları ve bu yaprakların dökülmemesidir. Bu özellikleri ile bitkiler aşkın, devletin ve tanrıların, canlılığı, dinamizmi ve ölümsüzlüğü ile kişiselleştirilmiş, bitkilerin adının geçtiği eserlerin ana konusu farklı olsa dahi, bitkilerin kutsiyeti ve önemine değinilmiştir.

Ancak Yunan ve Roma uygarlıklarının aksine, Türkler defne ve mersinle Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra ortak bir coğrafyayı paylaşmışlardır. Defnenin doğal yayılış alanının doğudaki sınırı Anadolu iken [1], mersin de Akdeniz havzasını boydan boya geçtikten sonra, doğuda Basra Körfezi ile Umman Denizi'ne kıyısı olan bölgeleri takip ederek İndus vadisine kadar uzanmaktadır [2]. Bu verilere göre, XI. yüzyıldan önce Türk uygarlığında defne ve mersin ile ilgili kültürel bir birikimin olması mümkün değildir. Dolayısıyla iki bitki ile ilgili Türk uygarlığı yazınında bulunan bilgilerin büyük ölçüde diğer uygarlıkların eserleri ile bu eserlerin tercümelelerinden derlendiği yahut ya Anadolu'da mukim Türk harici unsurlardan öğrenildiği ya da bu tarihten itibaren deney ve gözlemlere bağlı olarak geliştirildiği söylenebilir. Bu noktada, Türklerin Anadolu öncesi başka bir bitkiye dair inanç ya da kültürel birikimlerini defne ve/veya mersine uyarlanmış olma ihtimali üzerinde de durulmalıdır. Sözel gelişimi Türk uygarlığında önemli bir yeri olan ancak Anadolu'da çok dar bir yayılışa sahip olan kayın bitkisinin yerini, Anadolu'da geniş yayılışa sahip olan ve gerçek kayına çok benzeyen başka bir bitki almıştır. Türk uygarlığında Anadolu öncesi dönemin kayını *Betula pendula* iken, Anadolu sonrası dönemin kayını, Türklerin geldikleri coğrafyada yayılış göstermeyen *Fagus orientalis* olmuştur. Ancak Orta Çağ Anadolu Türk uygarlığı yazınında kayınla ilgili herhangi bir bilgiye rastlamadığımız gibi, defne ve mersinle ilgili, doğrudan Anadolu

öncesi Türk uygarlığı ile bağdaştırılacak bir kullanım da mevcut değildir. Bu durumda Eski Anadolu Türkçesi Dönemi eserlerinde mersin ve defne ile verilen bilgilerin tamamı ilk defa bu dönemde Türkçe kayda geçmiştir [3].

Çalışmamızın devamında söz konusu bilgileri, Yunan ve Roma uygarlıklarında inanç, kültür ve sağlık bağlamında kullanımları ile mukayese etmeye çalışacağız.

2. Bulgular

2.1. İnanç

Gerek Yunan gerekse Roma uygarlığında iki bitki de inanç bağlamında hayli önemli bir konumdadır. Bitkiler iki uygarlığın da Dii Consentis olarak da bilinen tepe tanrı ve tanrıçaları ile özdeşleştirilmiş; defne kutsal kabul edilerek [4], [5], Apollon (Apollo), Artemis (Diana) ve Dionysos (Bacchus)'a adanmış [6], [7], [8], defnenin Apollon ve Dafni'nin başrolde olduğu bir aşk hikâyesinin sonucu olarak oluştuğu belirtilmiş [6], [9], ve defnenin her dem yeşil olması ilahi bir nedene bağlanmış [6], [10]. Mersin de Ares (Mars) ve Afrodit (Venüs)'in kutsal bitkisi olarak kabul edilmiş [6], [11], Hermes'in süratini borçlu olduğu sandaletlerinin mersinden yapıldığına inanılmış mersin her dem yeşil olması nedeniyle aşkın ölümsüzlüğünün simgesi olarak kabul edilmiştir [12]. Roma uygarlığında defne, Yunan uygarlığına kıyasla kutsiyet bağlamını genişletmiştir. Özgürlüğün simgesi Libertas defne tacı ile temsil edilirken [13], iyi niyet ve inancın simgesi Fides de defne tacı ile resmedilmiştir [14].

Her iki uygarlıkta da defne tacı kutsal kabul edilerek takılmış [4], [15], [16], [17] özellikle Apollon'a ibadet edilir ya da adak adanırken defne dalı ya da tacının bulundurulmasına ya da tanrının heykeline asılmasına dikkat edilmiş [1], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], Apollon'un tapınaklarının yapımında defne dalları da kullanılmış, [21], [22], ibadet edeceklerin arınmaları için tapınak girişlerine asılmış [22], defne çalışının yaygın olduğu bölgeler kutsal addedilmiş [25], hatta defne ve mersinin Fırat'ın doğusunda yetişmemesi nedeniyle batıdakiler için bunun ilahi bir lütuf olduğu kabul edilmiş, [6], [7] mezarlardaki heykellere defne tacı eklenmesi vasiyet edilmiştir [26]. Hem defne hem de mersin tacı bir nevi icazet nişanı olarak da kullanılmış ve resmî bir göreve seçilenlere ya da bir ayine kabul edilenlere takılmış, tacı takanlar dokunulmaz kabul edilmiştir [27], [28], [29]. Mersin de, özellikle bitki ile özdeşleştirilen tanrıça Afrodit (Venüs) ile ilgili ritüellerde tütsü olarak yakılmış [6], [15], [30], [31], [32], Roma'nın kronik düşmanı VI. Mithridatis (ö. MÖ 63) de mersin ve defne dallarını dinsel ayinlerde kullanmıştır [6]. Defne ve mersin dallarının cenaze törenlerinde kullanılması âdeti yaygınlaşmış [12], ayrıca mersin çalısı mezarlara dikilmiş, periyodik bakımları yapılmış ve mezarlarda mersin çalışının dikili olmaması yadigaracak bir durum olarak kabul edilmiştir [28]. Orta Çağ Anadolu Türk uygarlığında defne ve inanç bağlantısına dair herhangi bir atıf yoktur. Ancak, bizce mersinin defneye göre daha geniş yayılışlı olması nedeniyle mersinle ilgili Yunan ve Roma uygarlıklarına benzer biçimde kutsiyet atfedildiği görülmektedir. Bunun en belirgin örneği, yazınımızda mersinin mübarek bitki olarak kabul edilmesidir [33]. Ayrıca Mûsâ peygamberin meşhur atasının bir mersin dalı olduğu [34], Âdem peygamberin cennetten çıkarılırken Allah'ın yanına verdiği bitkilerden birinin mersin olduğu ve ilk örneğinin Âdem'in eliyle dikildiği [35], Eyyüb peygamberin de karısını cezalandırmak için mersin dalını kullandığı kaydedilmiştir [36]. Bir kaynağımız da zatülcenp [37] hastalarının iyileşmek için mersin budağından yapılan yüzüğü serçe parmaklarına taktıklarını aktarmıştır [38]. Yunan ve Roma uygarlıklarında mersinin ölümsüzlüğü simgelemesinin yansımaları Türk uygarlığında rüya tabirlerinde görüyoruz. Buna göre rüyasında mersin görenin uzun ömürlü olacağı, sağlam bir dostluk kuracağı, soylu ve güzel bir kızla evleneceği [33], [39], mersin meyvesi yiyenin helal kazanç elde edeceği [40], bir kadına mersin verenin kurtuluşa ereceği [41], mersin çalışını görenin ise cömert olacağı kaydedilmiştir [42]. İnanç bağlamında diğer benzerlik bitkilerin geleceğe dair çıkarsamada kullanılmasında kendini göstermektedir. Yunan ve Roma uygarlıklarda imgesel bir alana dikilen mersin ve defne çalıları dikkatle takip edilir ve çalılarının formu ile büyüme hızı dikkatle takip edilerek geleceğe dair çıkarsamalarda bulunulurdu [6]. Peygamber bitkisi olarak bilinen, büyücü ve kâhinler için de oldukça önemli kabul edilen defne, gelecekte haber veren ya da rüya yorumlayanların vazgeçilmez enstrümanıydı [43]. Türk uygarlığı yazınında da mersinin fal amaçlı kullanıldığını görüyoruz [44]. Burada dikkat çekici fark, Orta Çağ Türk uygarlığında peygamber, kehanet ve rüya tabiri bağlantılarının tamamının mersine izafe edilmiş olması ve defne ile bu ilişkilerin kurulmamış olmasıdır. Bunun olası nedenine sonuç bölümünde değinilecektir.

2.2. Kültür

Defne hem Yunan hem de Roma uygarlığında başarı ile ilişkilendirilmiştir [4]. Bu başarı resmî bir spor müsabakasını kazanmak ya da kayda değer bir askeri başarı elde etmeyi kapsamaktadır [6], [21], [19], [45]. Bu uygulamanın motivasyonu, Apollon'un, Pithon'u öldürmesini kutlamak amacı ile Delfi'ye defne diktğine yönelik inanıştır [46]. Bu söylence, Apollon'un her iki uygarlığın da önemli bir tanrısı olması nedeniyle hem defnenin zaferin kutlanması için kullanılmasının meşruiyetini sağlamış hem de Delfi'deki defne popülasyonunun diğer bölgelerdeki defnelere göre daha kutsal kabul edilmesine neden olmuştur. Roma uygarlığında, defne üzerinden zaferi somutlaştırmasının en belirgin örneği; zaferden sonra tanrı Jüpiter'i temsil eden muzaffer komutanın başında defne tacı ve sağ elinde defne dalı tutarak şehri boydan boya geçtikten sonra tacı ve dalı Jüpiter heykelinin önüne bırakmasıdır. Bu ritüel, bir asker için elde edilebilecek en yüksek askeri onur olarak görülmüştür [12], [24], [47], [48], [49]. Zafer sonrası ordugâhtaki çadırlar mersin ve defne dalları ile süslenir, zafer kazanan legatuslar zafer haberini vermek için Roma Senatosuna yazdıkları mektupları defne dalı ile sarar, içine de defne yaprağı koyarlardı. "Defne mektubu" olarak bilinen bu mektupları taşıyan

ulak da yanında defne dalı taşırdı. Ulağın tutuklanması ya da engellenmesi yasaktı ve gerektiğinde gerekli yardımın sağlanması zorunluydu [24], [50], [51], [52]. Apollon'un aynı zamanda güzel sanatlar tanrısı olması nedeniyle de şiir okurken hem defne hem de mersin dalları elde tutulurdu [21], [53].

Roma uygarlığında defne dalı müjdeli bir haber ya da zaferin sembolü olarak da kullanılmıştır [51], [54]. Savaş sona erdiğinde bir defne dalı Jüpiter'in kucağına konular ve barış dönemine girildiği halka ilan edilir, birbirlerinden askerî ya da ekonomik destek talebinde bulunan şehirler, gönderdikleri hediyeleri defne dalı ile süsleyerek bunu belli ederlerdi. Defne devletin koruyucusu olarak kabul edilir, kriz dönemleri geçildiğinde defne ağacının bulunduğu toprak öpülerek şükran duygusu gösterilirdi. Bu nedenle defneye dünyevî nedenlerle zarar vermek kesin biçimde yasaktı, hatta ağacın sunakta yakılması ya da tanrılara sunulmak için kullanımı bile hoş görülüyordu [6], [49]. Defne askerî amaçların yanı sıra siyasi olarak da önemli bir konumdaydı. Bürokratlar için de senatonun onayına bağlı olan defne tacı takmak en önemli nişan olarak kabul edilir [49], [55], özellikle erk aygıtının tepe makamı olan konsüllüğe seçilenlere defne tacı takılırdı [47]. Ayrıca emretme ve hüküm verme yetkisini temsil eden dal demetleri de (fascies) defne ile süslenirdi [47], [55]. Defnenin diğer sembol değeri ölümsüzlük kavramı üzerinden inşa edilmiştir. Bu nedenle devletin sürekliliğini ve dinamizmini göstermek için kamu binaları ile devlet adamlarının konutlarının girişine dikilirdi. Defne ile ilgili diğer dikkat çekici özellikler, yine koruyucu vasfı ile bağlantılıdır. Defnenin yıldırımı engelleme özelliği olduğuna inanılır, bu nedenle evlerin kapılarına asılır, yağmurlu havalarda başa defne yaprakları takılır ya da en yakın defne çalısının altına sığınılırdı [6], [43]. Yine çalının koruyuculuğundan kinaye, bahçelerde defne ve mersin çalısının mevcut olması önemsenir [56], [12], evliliğin sağlığını koruması için düğün hediyelerine defne yaprakları iliştilir, uyku esnasında ruhun bedenden ayrıldığına inanıldığından, bedeni koruması için yastıkların altına defne yaprakları konurdu [12]. Mersin bitkisinin taç kullanımının ilk örnekleri Yunan uygarlığında görülmekle birlikte [57], Roma uygarlığında kullanımı daha yaygın bir hal almıştır [48], [4] Mersin tacı, itibar açısından defneden hemen sonra gelmekteydi. Kazanılan zaferin yeteri kadar parlak olmaması ya da bir iç savaş olması halinde gerek mektuplarda gerekse nişanlarda defne kullanılması uygun bulunmaz, bunun yerine mersin tercih edilirdi [6], [49], [52]. Tıpkı defne de olduğu gibi mersin çalısı da ateşkesin sembolü olarak görülmüş, savaşan tarafların temsili olarak silahlarını mersin çalısının altına bırakmaları resmî ateşkes ilânı olarak kabul edilmişti [6], [15]. Orta Çağ Türk Uygarlığında defne ve mersinin kültürel kullanımına dair bizim görebildiğimiz tek örnek, bitkinin koruyucu özelliği ile ilgilidir. Buna göre, yengeç gözünün defne tohumu ile birlikte geceleri ağlayan çocuklara takılması [58], halinde ağlamayı durduracağına inanılmıştır [59].

2.3. Sağlık

Defne, tıbbi faydaları nedeniyle de Yunan ve Roma uygarlıklarında yaygın olarak kullanılmıştır. İçildiğinde mide bulandırıcı olduğu belirtilen defne yağından, kan damarlarını açmak ve bitkinlik hissini gidermek için faydalanılmış, tendon rahatsızlıkları, kulak ağrısı ve mukus akıntısı vakalarında, ayrıca üşütmeye bağlı olarak iltihaplanan böbreklerin tedavisinde başvurulmuştur [6], [60]. Vulva ve mesane rahatsızlıklarını gidermek için defne yapraklarının kaynatıldığı su, portatif bir küvete konularak içine oturulmuştur. Defnenin yeşil yaprakları büzücü kabul edilmiş ve bunlar kıyılarak arı sokmalarına karşı uygulanmıştır. Ayrıca iltihap azaltıcı etkisi nedeniyle arpa unu ile karıştırılarak ekme yapılmış, meyve veya yapraklarından elde edilen suyu, yılan, örümcek ve akrep sokması, zayıflama, astım ve göğüs bölgesindeki mukusların tedavisinde şerbet haline getirilerek bal veya şarapla birlikte alınmıştır. Meyvelerin suyu kulak ağrısı ve işitme kaybı vakalarında kulağa damlatılmış, böbrek ve idrar yolları taşlarını düşürücü etkisi bulunan kökünün kabuğuna; düşük yapmayı teşvik etmesi ve karaciğer bozukluklarının tedavisinde başvurulmuştur [60], [61]. Defne yağı, nar kabuğu ile birlikte uygulanarak; felç, spazm, siyatik, çürükler, baş ağrısı, nezle ve kulak ağrıları tedavisinde kullanılmıştır. Yaprak, kabuk ve meyvesi kaynatılarak mesane ve rahim hastalıklarında kullanılmış, yapraklar arı ve eşekarası sokması ile yılan ısırıklarına doğrudan, göz iltihabını gidermek için de polenta ile birlikte lapa halinde sürülmüştür. Testis iltihabı için sedef otu, baş ağrısı için de gül ya da iris yağı ile birlikte tavsiye edilmiş, çiğnendikten sonra yutulması halinde öksürüğe iyi geldiği öne sürülmüş, bal ile birlikte dövülerek astım hastalarına verilmiştir. Meyveler dövülerek suyu âdet söktürücü olarak içilmiş, kabuğu çıkarılmış meyveleri şarapla birlikte öksürük ve nefes darlığı şikâyeti olanlara verilmiş, zeytinyağı ile birlikte çil, yara, ağız yarası, döküntüler gibi çeşitli cilt şikayetlerine uygulanmıştır [62].

Yunan ve Roma uygarlıklarında, mersin meyvesine büzücü olarak başvurulmuş, meyvesi kan tüküren ve mesanede yanma hissedene verilmiş, nefesi hoş kokulu hale getirmek için tüketilmiş, meyvesinin suyunun mideye faydalı olup idrar söktürücü etkisinin bulunduğu, rektum şikâyetlerinde kullanıldığı, ayrıca örümcek, akrep ve yılan tarafından sokulanlara şarapla birlikte verildiği belirtilmiştir. Meyvesinin kaynatılarak saç boyamak için uygulanmasının yanı sıra, şarapla haşlanarak kol ve bacak yaralarına sürülmüştür. Meyvesinden yapılan şarabın mide bulantısını geçirdiği, rahim ve makat şikayetleri için banyo suyuna eklendiği, kepek giderici olup, saçların dökülmesini de engellediği ifade edilmiştir. Öğütülmüş yaprakları ise yara, bağırsak ağrısı, testis iltihabı, zona ve yanıklara uygulanmış, köküne tendon yaralanmalarında başvurulmuştur [6], [60], [62], [63], [64]. Mersin yağına saç altı yaraları, eklem rahatsızlıkları, diş eti hastalıkları, dizanteri, rahim ve mesane şikayetleri, sivilce ve deri çatlaması vakalarında başvurulmuş, yanık giderici, terleme önleyici ve kepek giderici olarak faydalanılmıştır. Meyvesi şarapla birlikte dizanteri hastalarına içirilmiş, polenta ile göz şikayetleri için gözlere, kalp şikayetleri içinde sol memeye uygulanmıştır [6], [60], [62]. Ayrıca mersinin dallarının yolculuk esnasında taşınmasının ferahlık ve dinçlik kazandıracağına inanılmış [15], [64], mersin ve defne çalıları arasında gezinmenin epilepsiye iyi geleceği öne sürülmüştür [65].

Orta Çağ Türk uygarlığı yazınında defne ile ilgili kullanımların büyük bölümü sağlık ile ilgilidir. Öte yandan tıbbi kullanım çerçevesi Yunan ve Roma uygarlığı yazınlarına göre daha zengindir. Bu durum, özellikle IX. yüzyıldan sonra yükselişe geçen İslâm uygarlığının farmakoloji sahasına yaptığı katkılar ile ilgilidir. Bu katkıya dair çalışmamız kapsamından somut bir örnek vermek gerekirse, Sabuncuoğlu Şerefeddin'in, yılan zehrine karşı bir panzehir üretmeye yönelik hayvanlar üzerinde yaptığı deneylerde defne tohumu da kullanmış olmasıdır [66]. Eski Anadolu Türkçesi metinlerine göre toplandıktan sonra gölgede kurutulup kapalı kaplarda saklanması halinde bir yıl boyunca etkisini kaybetmeyeceği belirtilen [67], defne, felç [68], [69], [70], diş ağrısı [68], [70], karaciğer hastalıkları [68], kulunç [71], nefes darlığı, idrar yolu hastalıkları [69], baş ağrısı [70], [72], ense rahatsızlıkları [72], bel rahatsızlıkları [72], [73], [74], [75], iştme sorunları [75], kulak ağrısı [70], [75], cilt hastalıkları, nezle, mesane ağrısı, rahim ağrısı, arı sokması, bebelerde ağlama, dalak ağrısı [70], [76], kellik ve uyuz [77] vakalarında kullanılmış, parazit düşürücü, panzehir [69], [72], [76], [78] ve sarhoşluk engelleyici [70] olarak faydalanılmış, atların zehirlenmesi [79] halinde başvurulmuş ve saçları uzatmak için [80] uygulanmıştır.

Defne de olduğu gibi mersinin de Orta Çağ Anadolu uygarlığında sağlık bağlamında kullanımı hayli çeşitli ve zengindir. Buna göre, toplandıktan sonra gölgede kurutulup kapalı kaplarda saklanması halinde bir yıl boyunca etkisini kaybetmeyeceği belirtilen [67] mersin Anadolu'da, ağız rahatsızlıkları [68], [75] mide rahatsızlıkları [68], [70], [81], [82] bağırsağın çıkması [68], karaciğer hastalıkları [68], [70], idrar yolu hastalıkları [68], [81], penis yarası [68], kadın hastalıkları [68], [70], [71], [72], epilepsi [71], diş rahatsızlıkları [70], [71], [72], [75], [78], kalp hastalıkları [70], [71], [72], hemoroid [70], [71], saç ve sakal dökülmesi [69], eklem rahatsızlıkları [69], [70], baş ağrısı [69], [70], [72], [73], [74], [83], [84], boyun rahatsızlıkları, göğüs hastalıkları [72], zatülcenp [72], [73], ishal, sıtma [72], cilt hastalıkları [70], [72], [75], [76], [85], burun rahatsızlıkları [75], diş eti rahatsızlıkları [86], çıban [70], [73], kan tükürme [70], göz rahatsızlıkları [67], [70], kulak rahatsızlıkları [70], kirpik eğilmesi [85], hafakan [70], anüs yarılması [70] ve hafakan [87] tedavisinde kullanılmış, ağız kokusu giderici [68], [72], [88], diş beyazlatıcı [68], [89], kepek giderici [69], yara iyileştirici [75], yılan sokmasına karşı panzehir [70], [78], öksürük giderici [73], [70], [74], [87], [90], idrar söktürücü, iltihap giderici, yanık giderici [70], vajina daraltıcı [91] ve koltuk altı kokusu giderici [87] olarak faydalanılmış, atlarda ishal, bağırsağın sarkması [79] ve titreme [92] vakalarında başvurulmuştur. Ayrıca şerbet yapımında kullanılmış [68], bit kovucu olarak saça sürülmüş, saç ve sakalı siyaha boyamak için uygulanmış [59], [87], [89], [93], [94], saç uzatıcı, saç ağrmasını önleyici [94] ve saç güçlendirici [70], [87], [95] olarak faydalanılmıştır.

3. Sonuç

Bu çalışmada defne ve mersinin Yunan, Roma ve Türk uygarlıklarının yazınlarında geçtiği şekli ile inanç, kültür ve sağlık alanlarındaki kullanımları araştırılmıştır. Bitkilerin inanç ve kültür bağlamında Yunan ve Roma uygarlıklarında kullanımları büyük ölçüde benzerlik gösterirken, Türk uygarlığında farklılaştığı, sağlık alanında kullanımlarının ise benzeşmekle birlikte Türk uygarlığında zenginleştiği görülmüştür.

Sağlık alanında Türk uygarlığında defne ve mersinin kullanımı Yunan ve Roma uygarlıklarına kıyasla hem daha zengindir hem de bitkilerin tohum, meyve, dal, yaprak, kök gibi parçalarının tıbbi özellikleri daha iyi analiz edilmiştir. Her ne kadar Orta Çağ İslâm uygarlığında tıp disiplini açık bir Greko-Romen etkisi mevcut olsa da bu uygarlık tarihte ilk defa mevcut sağlık bilgisinin tamamını tek çatı altında toplamış ve Orta Çağ boyunca bu birikimi nicelik ve nitelik bakımından geliştirmiştir. Doğallıkla, Orta Çağ İslâm uygarlığının bir şubesi olan Anadolu Türk uygarlığında defne ve mersinin sağlık alanında kullanımının Yunan ve Roma uygarlıklarına nazaran daha yoğun olması anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca uygarlığımızın bitkilerin farmakolojik etki ve sonuçlarına katkı yaptığı da anlaşılmaktadır.

Kültürel bağlamda defne ve mersinin Yunan ve Roma uygarlıklarında kazandığı anlam itibar temellidir. Bitkiler iktidarın devamlılığı ve canlılığının tecessüm ettiği birer simgedir ve bu nedenle iktidarın gücünün bir temsili olarak siyasî, askerî ya da gündelik yaşamda kaydedilen üstün başarıların ödüllendirilmesinde kullanılmaları ile ön plana çıkmıştır. Orta Çağ İslâm uygarlığında ise kişisel başarıların taltif edilmesinde ya hilat giydirme ve kılıç kuşandırma gibi simgesel yöntemler tercih edilmiş ya da toprak, idarî makam, para, cariyeye gibi maddi ödüllendirme yöntemleri izlenmiştir. Her ne kadar Roma'da defne tacı taşıyan bir asker ile Orta Çağ İslâm hükümdarlığında sultan tarafından verilen bir hilati giyen askerin taşıdığı itibar arasında çok büyük fark olmasa da kaynaklarımızda defne ve mersinin ödül ya da itibar amaçlı kullanıldığına dair bir kayıt göremiyoruz. Dolayısıyla Yunan ve Roma uygarlıklarında ödül mekanizması neredeyse tamamı ile semboliktir. Ödül de, elbette ödülü taşıyana saygınlık kazandırmakla birlikte ödülü veren ya da ödülün verilmesini uygun gören kişiye değil ödülün temsil ettiği makama bir sadakat nişanıydı. Orta Çağ İslâm uygarlığında ise başarı nişanları doğrudan ödülü veren şahsın bir lütfu olarak kabul edilirdi. Bu fark iktidar paradigması ile doğrudan ilgilidir. Örneğin Roma'da, Sulla (ö. MÖ 78)'nın iç savaşı kadar devletin tepe yöneticileri seçimle iş başına gelir, görevleri görece kısa sürer ve görev süreleri bittiğinde de eski konumlarına geri dönerlerdi. Oysa Orta Çağ İslâm devletleri çoğunlukla hanedan devletleridir ve bir hükümdar için varislerine mevcuttan daha güçlü ya da en azından kısa sürede çökmemesi için gerekli önlemlerin alınmış olduğu bir iktidar bırakmak önemlidir. Bu nedenle askerî alanda başarılı olan bir kimsenin sadakatinin devlete değil hanedana olmasının sağlanması daha rasyoneldir.

İnanç ekseninden bakıldığında ise belirgin bir etkileşimden söz etmek mümkündür ancak etkileşim mersin ile sınırlıdır. Yunan ve Roma uygarlıklarında defne çeşitli tanrılara izafe edilmiş, peygamber bitkisi olarak anılmış ve defneye hem

kehanet hem de rüya yorumu için başvurulmuştur. Orta Çağ Anadolu Türk uygarlığında ise mersin ile Kur'an'da adı geçen peygamberler bağlantılandırılmış, yine mersine fal bakmak için başvurulmuş, tâbirnâmelerde rüyada mersinin görülme durumuna bağlı olarak çeşitli yorumlarda bulunulmuştur. Bu değişikliğin bizce en makul nedeni coğrafyadır. Çalışmamızda da değindiğimiz gibi defnenin doğal yayılış alanı Akdeniz havzası ile sınırlı iken, mersin Batı Avrupa'dan Hindistan'a kadar olan bölgede, ayrıca Kızıldeniz ve Yemen Denizi kıyıları boyunca görülmektedir. İki bitkinin girişte de ifade ettiğimiz üzere habitus olarak yakın olmaları nedeniyle Yunan ve Roma uygarlıklarında bahsi geçen ancak Irak, İran ve Arap yarımadası gibi İslâm uygarlığının önemli coğrafyalarında görülmeyen defne, bu coğrafyalarda görülen mersin ile karşılanmış olabilir. Defnenin ilaç değerinin Orta Çağ İslâm uygarlığında, Antik Çağ'a kıyasla çok daha kapsamlı bir biçimde analiz edilmesi ise, bu uygarlığın Orta Çağ boyunca tıp sahasında kaydettiği gelişmeler ile ilgilidir.

Son olarak altını çizmeyi gerekli gördüğümüz husus, üç uygarlık ile ilgili bitkiler özelindeki etkileşimin yazılı kaynaklardan ulaşabildiğimiz bir sonuç olduğudur. Gerçekte bu etkileşimin boyutunun daha büyük ve kapsamlı olma ihtimali mevcuttur. Çalışmamızda yer verdiğimiz Yunan ve Roma uygarlıklarında mersinin mezarlara dikilmesine benzer biçimde, günümüzde ülkemizin bazı bölgelerinde mezar ziyaretlerine mersin dalı ile gidildiğini ve mezarlara mersin çalısının dikildiğine şahit oluyoruz. Örneğin; Muğla yöresindeki Alevi Türkmenler mezar ziyaretlerinde ve ölülerinin yıkanması esnasında mersin bitkisinden faydalanma geleneğini devam ettirmektedirler [96].

Sonuç olarak Türk uygarlığı, Yunan ve Roma uygarlıklarında bitkilerin kullanımları bağlamında sağlıkla ilgili olanların ortak payda olduğunu kabul etmiş, inanç ve kültürle ilgili olanları ise bir ölçüde göz ardı etmiştir. Bu nedenle klasik antikite kültür ve inanç sisteminin Orta Çağ Anadolu Türk uygarlığı etkisi üzerinde etkisi seyrek iken, sağlık sahasındaki etkisi yoğun olmuştur.

4. Yazar katkı beyanı

Çalışmanın; ana fikri ve tasarımı – Nermin Ersoy; veri toplaması, veri analizi ve yorumlaması, tartışma, yazımı, revizyonu – Hüseyin Doğan, Meltem Doğan, Nermin Ersoy tarafından yapılmıştır.

5. Etik kurul onayı ve çıkar çatışması

Makale için etik kurul izni alınmasına gerek yoktur. Makalede herhangi bir kişi/kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

6. Kaynaklar

- [1] Royal Botanic Gardens. "Plants of the World Online" <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:465049-1> (05.01.2023).
- [2] Royal Botanic Gardens. "Plants of the World Online" <https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:599719-1> (05.01.2023).
- [3] İnan A. *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul, Türkiye, Milli Eğitim Basımevi, 4-185, 1976.
- [4] Vergil. *Aeneid*. Çev: Theodore C. Williams. Boston, Houghton Mifflin Co., (5:104)- (1:657), 1910.
- [5] Plinius. *Natural History, V, Libri XVII-XIX*. Çev: H. Rackham. Cambridge, Harvard University Press, 1970.
- [6] Plinius. *Natural History, IV, Libri XII-XVI*. Çev: H. Rackham. Cambridge, Harvard University Press, 1945.
- [7] Strabo. *The Geography of Strabo I*. Çev: H. C. Hamilton. London, George Bell & Sons, (15-1), 1903.
- [8] Schmitz L. "Artemis". *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 1/375-376. Ed. William Smith. Boston, Little Brown and Company, 1870.
- [9] Hyginus. *Mythographi Latini*. Çev: Munckerus T.. Amstelodami, Someren, 203, 1681.
- [10] Berens EM. *The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome*. Amsterdam, MetaLibri, 62, 2009.
- [11] Schmitz L. "Murcia". *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 1/111-112. Ed. William Smith. Boston, Little Brown and Company, 1870.
- [12] D'Andrea J. *Ancient Herbs*. California, J. Paul Getty Museum, 4-60, 1989.
- [13] Schmitz L. "Libertas". *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 2/778. Ed. William Smith. Boston: Little Brown and Company, 1870.
- [14] Schmitz L. "Fides". *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. 2/150. Ed. William Smith. Boston, Little Brown and Company, 1870.
- [15] Aristophanes. *The Complete Greek Drama*, vol. 2. Çev: Eugene O'Neill. New York, Random House, (1) 630-1039, 1938.
- [16] Pindar. *Odes*. Çev: Diane Arnson Svarlien. Boston, Trustees of Tufts University, 8, 1990.
- [17] Diogenes L. *Lives of Eminent Philosophers*. Çev: R.D. Hicks. Cambridge, Harvard University Press, 4-7, 1925.
- [18] Plautus. *The Comedies*. Çev: Henry Thomas Riley. London, G. Bell and Sons, 4-1, 1912.
- [19] Ovid. *Metamorphoses*. Çev: Brookes More. Boston, Cornhill Publishing Co., 1922.
- [20] Appian. *The Civil Wars*. Çev: Horace White. London, Macmillan and Co., 2:16, 1899a.
- [21] Pausanias. *Description of Greece*. Çev: W.H.S. Jones ve H.A. Ormerod. Cambridge, Harvard University Press, 1918.
- [22] Euripides. *The Complete Greek Drama*, Ed. Whitney J. Oates ve Eugene O'Neill, Çev: Robert Potter. New York, Random House, 82, 401, 1938.

- [23] Aeschylus. *Aeschylus*. Çev: Herbert Weir Smyth. Cambridge: MA. Harvard University Press, 704, 1926.
- [24] Livy. *History of Rome*. Çev: Canon Roberts. New York, E. P. Dutton and Co., 1912.
- [25] Sophocles. *Oedipus*. Ed. Sir Richard Jebb. Cambridge, Cambridge University Press, 1-32, 1889.
- [26] Tacitus. *A Dialogue on Oratory*. Çev: Alfred John Church ve William Jackson Brodribb. London, Macmillan, 13, 1911.
- [27] Plato. *Twelve Volumes*, vols. 10 & 11. Çev: R.G. Bury. Cambridge, Harvard University Press, s. 14:947a, 1968.
- [28] Apollodorus. *The Library*. Çev: J. G. Frazer. Hastings: Delphi Classics, 2016.
- [29] Aeschines. *Aeschines*. Çev: Charles Darwin Adams. Cambridge, Harvard University Press, 1-19, 1919.
- [30] Plato. *The Republic*. Çev: P. Shorey. Loeb Classical Library. Cambridge, Harvard University Press., 2-12, 1937.
- [31] Phaedrus. *The Fables*. Çev: C. Smart. London: J. Dodsley, 3:17, 1765.
- [32] Euripides. *Euripides*. Çev: David Kovacs. Cambridge, Harvard University Press, 170, 1994.
- [33] Sarıkaya B. *Rükneddin Ahmed'in Acâibü'l-Mahlûkat Tercümesi (Giriş – Metin – Sözlük)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 202, 2010.
- [34] Gedizli M. *'Acâibül'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin, Sözlük*. Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, Türkiye, 106, 2011.
- [35] Kayal Ö. *Kıyas-ı Enbiyâ*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 1992.
- [36] Vursun P. *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî [142/188b-195b] [143/01a-50a] Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2008.
- [37] Ahmad ibn Muhammad al-Ghâfiqî. *The Book of Simple Drugs I*. Ed. M. Meyerhof ve G. P. Sobhy Bey. Cairo, Government Press, 75, 1932.
- [38] Bekmez H. *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Türkiye, 2009.
- [39] Türüt A. *Cevâmî't-Tabirî Fi'r Rüyâ Tercümesi*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2019.
- [40] Büyükkşekerci A. *Şeyh Ali'ye Ait Bir Tabirname*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2019.
- [41] Ahmed-i Dâ'î. *Tercüme-i Kitâbü't-Tabir*. Haz. İhsan Sabri Çebi. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- [42] Açık SS. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Tabirname (İnceleme – Metin – Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Türkiye, 2009.
- [43] Folkard R. *Plant Lore, Legends, and Lyrics Embracing the Myths, Traditions, Superstitions, and Folk-Lore of the Plant Kingdom*. London, Sampson Company, 404-409, 1892.
- [44] Kadiroğulları U. *Falname-i Ca'fer Sâdik (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, Türkiye, 2016.
- [45] Vitruvius. *The Ten Books on Architecture*. Çev: Morris Hicky Morgan. Cambridge, Harvard University Press, (2:8), 1914.
- [46] Tatlock JM. *Greek and Roman Mythology*. New York, The Century Co., 62, 1917.
- [47] Cicero MT. *The Orations of Marcus Tullius Cicero*. Çev: C. D. Yonge London, Henry G. Bohn, 3,41,14, 1856.
- [48] Horace. *The Odes and Carmen Saeculare of Horace*. Çev: John Conington. London, George Bell and Sons, 1882.
- [49] Suetonius. *The Lives of the Twelve Caesars*. Ed. Alexander Thomson. Philadelphia, Gebbie & Co., 22-69, 1889.
- [50] Appian. *The Civil Wars*. Çev: Horace White. London, Macmillan and Co., 10, 1899a.
- [51] Appian. *The Foreign Wars*. Çev: Horace White. New York: Macmillan and Co., 9-11, 1899b.
- [52] C. Julius Caesar. *The Commentaries of Caesar*. Çev: William Duncan. St. Louis, Edwards and Bushnell, 1856.
- [53] Aristophanes. *The Comedies of Aristophanes*. Çev: William James Hickie. London, Bohn, 1353, 1853.
- [54] Sophocles. *Philoctetes*. Çev: Robert Torrance. Boston, Houghton Mifflin, 180, 1966.
- [55] Tacitus. *Complete Works of Tacitus*. Çev: Alfred John Church ve William Jackson Brodribb. New York, Random House Inc., 1942.
- [56] Farmer V. *Roman Farm Management (The Treatises of Cato and Varro)*. London, Hodder and Stoughton, 31, 1913.
- [57] Aristoteles. *On Marvellous Things Heard*. Çev: W. S. Hett. Cambridge, Harvard University Press, 51, 1955.
- [58] Ibn al-Baithar. *Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bekannten einfachen Heil- und Nahrungsmittel II*. Çev: Joseph von Sontheimer. Stuttgart: Hallberger'sche Verlagshandlung 228, 1842.
- [59] Buçukcu Z. *Mahmud bin Kadî-i Manyas'ın 'Acëbü'l-Üccab Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Dizini*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 2017.
- [60] Dioscorides Pedanius of Anazarbus. *De Materia Medica*. Çev: Lily Y. Beck. New York, Georg Olms Verlag, 2005.
- [61] Celsus. *De Medicina*. Çev: W. G. Spencer. Cambridge, Harvard University Press, 5:12, 1935.
- [62] Plinius. *Natural History*, VI, Libri XX-XXIII. Çev: W. H. S. Jones. Cambridge, Harvard University Press, 1951.
- [63] Hippocrates. *The Genuine Works of Hippocrates*. Çev: Charles Darwin Adams. New York, Dover, 8-11, 1868.

- [64] Plinius. *Natural History*, VII, Libri XXIV-XXVII. Çev: W. H. S. Jones. Cambridge, Harvard University Press, 25:110, 1966.
- [65] Aretaeus. *The Extant Works of Aretaeus*. Çev: F. Adams. London, Sydenham Society, 1-4, 1856.
- [66] Şenel Ü. Amasyalı Hekim Sabuncuoğlu Şerefeddin'in Eseri Mücerrebname (İnceleme – Metin – Transkripsiyon – İndeks). Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir, Türkiye, 1988.
- [67] Okumuş N. Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî'nin (XV. yy) Göz Hastalıklarına Ait “Mürşîd” Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks). Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir, Türkiye, 1998.
- [68] Tabîb İbn-i Şerîf. *Yâdigâr*. Haz. Komisyon. İstanbul, Türkiye, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 123-277, 2017.
- [69] İshâk bin Murâd. *Edviye-i Müfredede*. Haz. Mustafa Canpolat ve Zafer Önler. Ankara, Türkiye, Türk Dil Kurumu Yayınları, 30-50, 2016.
- [70] İbn Baytâr. *Tercüme-i Câmi'ü Müfredâtı'l-Edviye ve'l-Eğziye*. Haz. Kevser Topkar, vd. İstanbul, Türkiye, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 40-314, 2017.
- [71] Hekim Bereket. *Hulasa. Metin – Sözlük*. Haz. Binnur Erdağı Doğuer. Ankara, Türkiye, Ürün Yayınları, 81-143, 2016.
- [72] Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa). *Müntahab-ı Şifâ I*. Haz. Zafer Önler. Ankara, Türkiye, Türk Dil Kurumu Yayınları, 42-153, 1990.
- [73] Erarslan A. Kitâb-ı Mücerrebât. Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 2018.
- [74] Gümüşatam G. Hazâ Kitâb u Hükemâ-yı Tertib-i Mu'alece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü). Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 2009.
- [75] Anonim. *Cerrâh-Nâme İnceleme – Metin – Dizin – Tıpkıbasım*. Haz. Serdar Yavuz. İstanbul, Türkiye, Kesit, 103-130, 2013.
- [76] Özdemir G. Hekim Beşir Çelebi, Mecmû'atü'l-Fevâyid (Giriş – İnceleme – Çeviri Yazılı Metin – Dizin). Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimleri Türkiye, Sivas, Türkiye, 2018.
- [77] Uçar İ. Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler). Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Türkiye, 2009.
- [78] Kaya E. Muiyiddin Mehi'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Konya, Türkiye, 2008.
- [79] Küçük E. Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinde Bulunan ve Aristo'ya Atfedilen Anonimleşmiş Baytarnâmeler: Kitabu Baytarnâme II (vr. 42b-94b) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2014.
- [80] Aktürk E. Maddetü'l Hayât (İnceleme – Metin – Dizin). Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, Türkiye, 2012.
- [81] Aktaş, EG. Abdulvehhâb bin Yusuf'un Müntehab Adlı Tıp Kitabı (İnceleme-Metin-Dizinli Sözlük). Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Türkiye, 2010.
- [82] Eşref bin Muhammed. *Hazâ'inü's-Saâ'dât*. Haz. Bedi N. Şehsuvaroğlu. Ankara, Türkiye, Türk Tarih Kurumu, 19, 1961.
- [83] Demir H. Mü'min bin Mukbil Sinobî: Zahîre-i Murâdiyye [İnceleme - Metin (1-80. Varaklar Arası) – Dizin]. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye, 2002.
- [84] Doğan AT. Kitâb-ı Tıbb-ı Hikmet (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Türkiye, 2015.
- [85] Şerefeddin Sabuncuoğlu. *Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye*. Haz. İlter Uzel. Ankara, Türkiye, Türk Tarih Kurumu, 159-199, 2020.
- [86] Anonim. *XV. Yüzyılda Yazılmış Bir Tıp Eseri: Kitâbü'l-Mühimmât*. Haz. Sadettin Özçelik. Ankara, Türkiye, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 126, 2001.
- [87] Aydın Ç. Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez Fi't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Söz Dizimi] -Metin [1b-70a Varakları Arası] - Dizinler). Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, Türkiye, 2016.
- [88] Şîrvani Mahmud. *Kemâliyye*. Haz. Ali Haydar Bayat. İstanbul, Türkiye, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 16, 2007.
- [89] Kurban F. Şîrvani Mahmud, Sultâniye (Giriş – Metin – Sözlük). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 1990.
- [90] Özer O. Ahmedî: Tervihü'l-Ervâh (Giriş – İnceleme – Metin). Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Türkiye, 1995.
- [91] Karaman Mİ. Osmanlı Tıbbında İlk Bahname Örneği: Musa b. Mesud'un Bahname Tercümesi ve Modern Üroloji Açısından Değerlendirilmesi. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2019.

- [92] Malçok E. Aristo'ya Atfedilen Anonim Baytarnāme (vr. 48b-105b) (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, Türkiye, 2015.
- [93] Yıldız E. Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcez Fi't-Tıbb (Giriş-İnceleme [Ses ve Şekil Bilgisi] -Metin [70b-141a Varakları Arası] -Dizin). Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, Türkiye, 2016.
- [94] Şengün M. 'Alî bin İshâk Müfredât-ı Mükellef (Giriş, Söz Varlığı Üzerine Bir İnceleme, Metin, Sözlük). Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bolu, Türkiye, 2017.
- [95] Doğan Ş. Terceme-i Akrebâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler). Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Türkiye, 2009.
- [96] Büyükokutan A. "Muğla Yöresi Alevî Türkmenlerinde Ölümle İlgili İnanç ve Pratikler". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (21), 0-86, 2007.